

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Розглядається поняття "суб'єкта злочину", його психології в кримінальному праві, психологічні елементи суб'єкта злочину "осудність" і "обмежена осудність" та їх вплив на наявність складу злочину.

Ключові слова: суб'єкт злочину, психологія злочинця, осудність, обмежена осудність, спеціальні психологічні знання.

Постановка проблеми. Кримінальне право як наукова дисципліна вивчає злочин і покарання. Злочин і покарання – це дві сторони всього кримінального права й законодавства. Саме ці дві кримінально-правові інституції визначають і утворюють зміст, характеристику, особливості, завдання та потребу кримінального законодавства, кримінально-правової охорони, кримінального правосуддя. Звідси видно, яке велике значення має визначення поняття злочину. Особливу увагу також потрібно приділяти одному з найголовніших елементів складу злочину – суб'єктові злочину.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження даної теми торкалися у своїх працях багато відомих вчених, зокрема: Л. Алексеева, Л. Казміренко, В. Коновалова, М. Костицький, М. Коченов, В. Кошинець, Й. Кудрявцев, В. Марчак, В. Нагаєв, В. Нор, Т. Сахнова, О. Сітковська, М. Строгович, В. Шепітько, В. Шибіко, та ін. Проте це поняття малодосліджене, внаслідок чого виникають багато спорів з приводу його теоретичних положень серед учених і застосування серед практичних працівників.

Мета статті. У даному дослідженні ми спробуємо розкрити деякі проблеми суб'єкта злочину і його психології у кримінальному праві. Виявлення впливу психічного розладу на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними може констатувати тільки експерт у своєму висновку, що є підставою для визнання судом такої особи суб'єктом злочину.

Виклад основного матеріалу. Дії людини складаються з вчинків. Вчинок – це головний елемент людських взаємовідносин, в якому проявляється особистість людини, її добрі й погані якості, ставлення до суспільства, до навколишнього світу. Вчинки поділяються на правомірні й неправомірні. Правомірні – це ті, які відповідають нормам моралі та нормам права, вимогам закону. Протилежною правомірній поведінці є неправомірною, тобто та, яка суперечить закону. Неправомірною поведінкою проявляється в правопорушеннях, як це впливає з самого терміна, дія, які порушують право, закон. А правопору-

шення поділяються на кримінальні злочини та проступки. Злочин може вчинити тільки осудна або обмежено осудна особа.

Суб'єкт злочину є одним із елементів складу злочину, без якого не може наставати кримінальна відповідальність. У статті 18 КК України законодавець визначив, що «суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [12; 13].

Отже, особа може нести кримінальну відповідальність за вчинений нею злочин, якщо вона: 1) є фізичною особою, тобто людиною; 2) є осудною; 3) досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Зазначені ознаки є загальними юридичними ознаками суб'єкта злочину. Вони виступають обов'язковими ознаками будь-якого складу злочину, і відсутність однієї з них означає відсутність у діянні особи складу злочину.

Передусім, суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Цей висновок фактично закріплений у статтях 6, 7 і 8 КК, де говориться, що нести кримінальну відповідальність можуть громадяни України, іноземці й особи без громадянства [12; 13]. Питання про відповідальність дипломатичних співробітників та інших громадян, які відповідно до міжнародних угод і чинного законодавства не підлягають юрисдикції українського суду, вирішуються дипломатичним шляхом. Обмеження кола можливих суб'єктів злочину фізичними особами означає, що суб'єктами злочину за українським кримінальним правом не можуть бути юридичні особи. Визнання останніх суб'єктами кримінальної відповідальності не відповідає принципам кримінального права – особистості (індивідуальної) відповідальності особи за вчинений злочин та наявності винних. Суб'єктом злочину не можуть бути померлі особи, які перед тим учинили злочин, тварини, предмети чи сили природи.

Суб'єктом злочину може бути лише «осудна особа, тобто така, яка під час вчинення діяння, передбаченого КК, могла усвідомлювати свої дії

(бездіяльність) і керувати ними». Неосудні особи позбавлені такої здатності й тому не можуть бути суб'єктами злочину [13, Ст. 18].

Поняття осудності вперше закріплено в законодавстві так: «Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними» [12, Ст. 18]. Осудність є обов'язковою ознакою суб'єкта злочину. Отже, осудність – це здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Чинне кримінальне законодавство виходить з того, що лише осудна особа може вчинити злочин, а тому може підлягати кримінальній відповідальності. Злочин завжди є актом поведінки свідомо діючої особи.

Кримінальному законодавству відомий також принцип суб'єктивної осудності, який означає, що особа, яка здійснює певну діяльність, пов'язану з екстремальними умовами й нервово-психічними перевантаженнями, може бути визнана винною тільки в тому випадку, коли її суб'єктивні якості відповідали об'єктивним вимогам ситуації, ця особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій чи бездіяльності, передбачала їх наслідки або не передбачала, але могла їх передбачити і запобігти їм. Діяння визнається вчиненням невинно і тоді, коли особа, яка його вчинила, хоча й передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх діянь чи бездіяльності, але не могла їм запобігти внаслідок невідповідності своїх психофізіологічних якостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психологічних перевантажень [3, с. 363].

Узагалі ж осудність – це нормальний стан психічно здорової людини. Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених законом. Якщо виникає сумнів із приводу осудності, органи досудового розслідування чи суд призначають судово-психіатричну експертизу. Особа повинна бути визнана судом осудною чи неосудною не взагалі, а лише стосовно діяння, що їй інкримінується.

Зі станом осудності пов'язане й досягнення (реалізація) мети покарання. Згідно із законом, «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами». Тільки осудна особа здатна правильно усвідомлювати сутність вчиненого злочину, а отже, і розуміти обґрунтованість і справедливість призначеного покарання. Лише за таких умов призначене покарання багато в чому визна-

чає подальшу поведінку засудженого, спонукає його не вчиняти нових злочинів. Важливість установлення осудності зумовлена тим, що осудність – це юридична передумова вини, а без доведення вини не може бути кримінальної відповідальності й покарання.

К. Бартол вважає, що в психологічному плані суб'єкт злочину – це людина, яка має особливі психологічні характеристики, які є детермінантами діяння, серед ознак, значимих у момент вчинення злочину, які знижують систему саморегуляції людини, відзначають імпульсивність (на відміну від продуманості), зниження самоконтролю (як когнітивної здатності), особливі внутрішні стандарти (цінності), деіндивідуалізацію в натовпі [4].

Система саморегулювання повністю не описується, лише зазначається, що вона інваріантна, динамічна, здатна сприймати досвід і пристосовуватися. Р. Блекборн, характеризуючи західні традиції в розумінні сутності злочину та кримінальної відповідальності, відзначає, що юридичні концепції різко відрізняються від концепцій деяких шкіл психології. Автор не використовує термін «суб'єкт злочину», характеризуючи особу через наявність «mens rea» – психологічної правоздатності. Р. Блекборн підкреслює, що критерії для ідентифікації цього елемента злочину завжди були і залишаються нечіткими. Так, в американському законодавстві критеріями вбивства при обтяжуючих обставинах є наявність попереднього обдуманого протиправного умислу і наміру вчинити вбивство. У 1962 році Американський інститут права запропонував звести елементи психологічної правоздатності до доказів того, що людина діяла свідомо чи необережно. Пізніше й англійська законодавча комісія запропонувала такі ж рекомендації. Р. Блекборн вважає, що, якщо розглядати тільки проступки людини, не задаючись питанням про те, чому вона їх вчинила, то це унеможливить урахування пом'якшуючих обставин [5, с. 17].

Отже, з урахуванням зарубіжного та вітчизняного законодавства, виявлено, що проблема розуміння суб'єктності злочинця існує і в західній правовій психології.

Проблема юридично значимої суб'єктності особистості спеціально ставилась для вирішення в руслі судової експертології при вивченні та оцінці психічних особливостей та можливостей обвинувачених як в момент вчинення правопорушення, так і в період досудового слідства і судового розгляду. В дослідженнях, проведених в руслі судово-психологічної, судово-психіатричної, а також комплексних експертиз, були виді-

лені ознаки та критерії значимих для кримінального права індивідуальних психологічних особливостей. Але, незважаючи на єдину теоретико-методологічну основу (принципи системності і комплексності, а також розвитку, діяльнісний та особистісний підходи), у численних вітчизняних працях пропонуються різноманітні підходи до аналізу кримінального діяння, оцінка ступеня його усвідомлення та керованості. При визначенні регулятивних можливостей підекспертного дослідника користуються законодавчими формулюваннями і термінами. Тому важлива для експертного установлення здатність до усвідомлення і керування власними діями. Її прояв відноситься до числа основних критеріїв зрілості особистості. Ця здатність базується на розвитку сукупності психічних процесів і особистісних функцій, скоординовану взаємодію яких забезпечує продуктивність соціальної діяльності.

М.М. Коченов, який стояв біля витоків розвитку судово-психологічної експертології, визначив прояв здатності бути суб'єктом діяння як «усвідомлення особою значення своїх дій та здатність керувати своїми діями», характеризуючи її наступним чином. «...Повне усвідомлення особою значення своїх дій включає в себе правильне розуміння об'єктивного змісту власної поведінки, мети вчинюваних дій, передбачання їх прямих та похідних результатів, оцінку своєї поведінки з точки зору правових норм і суспільної моралі... Здатність керувати своїми діями відображається у вільному виборі як мети дії, так і способів її досягнення» [11, с. 100]. Тобто була надана позитивна характеристика двох спроможностей, які мають юридичне значення. Внаслідок цього, як структура, так і зміст цих спроможностей продовжували розроблятися у різноманітних напрямках: при вивченні їх проявів під впливом паталогічних і нормальних психічних станів, а також вікових особливостей, рівня розвитку та якості соціалізації обвинувачених осіб.

О.Г. Дозорцева запропонувала модель здатності свідомої організації діяльності, яка здійснюється у напрямку «мотив-мета-результат», як психологічний еквівалент юридичного поняття осудності.

Модель «містить такі функціональні елементи: прогноз, оцінка, вибір (прийняття рішення), планування, контроль, корекція дій» [8, с. 11]. Ці характеристики подібні до тих, які як значимі виділені вище в аналізі «емоційних злочинів». О.Г. Дозорцева пише, що аналізована здатність може проявлятися двояко: у вузькому розумінні – це здатність до організації поведінки на підставі прийнятого раніше свідомого рішення, у

широкому – здатність до свідомого самоуправління, яке описується моделлю в цілому, включаючи елементи усвідомлення.

О.Г. Дозорцева конструє 2 поняття: потенційна й актуальна здатність до усвідомленої регуляції своїх дій, тобто конкретна міра її прояву під час вчинення злочину. Для характеристики потенційного рівня виділяються емпіричні критерії: здатність до абстрактного мислення, достатній рівень обізнаності, можливість самостійної організації діяльності, цілеспрямованість, стійкість поведінки в експертній ситуації, здатність до врахування в поведінці соціальних норм, достатня соціалізованість інтересів та цінностей, адекватна оцінка конкретної судово-слідчої ситуації. А «критерієм актуальної можливості до усвідомленого керування діями є адекватність поставленої мети в конкретних протиправних діях з достатнім прогнозом і критичною оцінкою способів і засобів її досягнення, опосередкованість протиправних дій як свідомо і довільно поставленою метою, так і організацією діяльності, яка передбачає їх планування, контролювання, корекцію» [8, с. 21]. Однак співвідношення здатності, діяльності і психічної організації залишається неясною, немає аргументації того, що виділених функціональних ланок свідомої організації діяльності достатньо для цілісного аналізу.

У праці Ю.Л. Метелиці і С.М. Шишкова запропонована уява про чотирьохрівневий устрій здатності усвідомлювати значення своїх дій.

«Перший рівень усвідомлення – це відображення у свідомості зовнішньої сторони тих юридично значимих явищ, у межах яких йому видається діяти, і власних дій чи бездіяльності (час, місце, послідовність подій і т.д.).

Другий рівень – усвідомлення фактичної сторони чи внутрішнього змісту явищ, що сприймаються.

Третій рівень – усвідомлення їх соціального значення, яке визначається характером нормативноціннісної системи, у якій діє індивід.

Четвертий рівень усвідомлення – це особистісний зміст юридично-релевантних подій на рівні їх соціальних значень» [16, с. 75-80].

Відзначений підхід дає можливість вивчати міру прояву здатності, згідно з рівнем її прояву. Однак у даній моделі об'єднані два різних психічних феномени, які мають специфіку: розуміння дійсності й усвідомлення себе. Отже, при моделюванні обговорюваних здатностей виникла неясність у їх кількісному виразі. Крім того, виникло додаткове завдання: відрізнити прояв здатностей повною мірою і неповною.

Навіть у психічно здоровій людині зазначена здатність свідомості й волі виникає лише при досягненні певного віку. Саме тому КК установлює конкретний вік, з якого особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а особи віком від 14 до 16 років можуть бути суб'єктом злочину лише в разі вчинення ними злочинів, перелік яких є вичерпним і зазначений у законі. Діти до 14 років не підлягають кримінальній відповідальності.

Як висловився Я. М. Брайнін, суб'єкт злочину практично немислимий без двох основних ознак – віку та осудності [6, с. 218]. Звідси випливає, що осудність як психічний стан особи, при якому вона в момент вчинення злочину була здатна усвідомлювати характер своєї поведінки й керувати нею у визначеній конкретній ситуації, поряд із віком є також невід'ємною ознакою суб'єкта як елементу складу злочину.

Осудність, як і обмежена осудність, вік має велике значення не тільки для встановлення суб'єкта злочину як кримінально-правового поняття, але і для складу злочину в цілому, оскільки при відсутності цих ознак чи однієї із них не буде і суб'єкта злочину. Звідси випливає, що вирішення питань винності чи кримінальної відповідальності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, відповідає. Зокрема, значення обмеженої осудності як ознаки, яка характеризує суб'єкт злочину, у вітчизняній та зарубіжній кримінально-правовій літературі ще недостатньо висвітлене. Саме поняття вимагає в даний час свого подальшого вивчення й дослідження з погляду науки кримінального права, психології, медицини, а також з погляду філософського обґрунтування. Здатність правильно розуміти й оцінювати фактичний бік і значення своїх діянь та при цьому усвідомлено керувати своєю волею та діями відрізняє осудну особу від обмежено осудної, яка не може це здійснювати повною мірою. Свідомість і воля є найбільш важливими психічними функціями, які взагалі визначають повсякденну поведінку будь-якої людини.

Психологічне вчення про детермінуючі тенденції та свободу волі покладено в основу самого поняття осудності [18, с. 131]. Як наслідок, в особи, яка діє в стані обмеженої осудності, повинна, як правило, хоча б частково, бути присутня свобода волі. Як відзначав А. Амон, для визначення індивідуальної відповідальності необхідно, щоб особа, якій приписується вчинене ді-

яння, була наділена свободою волі, в якій і закладена основа осудності [1, с. 130].

На філософський аспект проблеми звертають увагу Ю. М. Антонян і С. В. Бородин, які відзначають, що своїми філософськими витоками осудність дуже тісно пов'язана з поняттям свободи волі і відповідальності особи за свої діяння [2, с. 120].

Неможливо обговорювати мораль і право, писав Ф. Енгельс, не торкаючись питань свободи волі та осудності людини [14, с. 115]. Маючи здатність мислити, людина зі здоровою психікою може не тільки правильно оцінювати свої дії, а й обирати різні варіанти поведінки, що відповідають мотивам, потребам, меті та завданням, які вона перед собою поставила.

У кримінальному праві, відзначав П. С. Дагель, свобода волі означає не що інше, як здатність особи віддавати собі звіт у своїх діях, усвідомлювати їх фактичний бік і суспільну небезпечність, а також керувати ними. Іншими словами, вона означає осудність особи, яка здатна бути як винною, так і відповідальною [7, с. 9].

Висновки. Суб'єкт злочину – це конкретна особа, якій притаманні певні соціальні властивості, їх сукупність утворює індивідуальний образ людини, який охоплюється поняттям «особа, яка вчинила злочин». Суб'єкта злочину, в якого є такі загальні ознаки, як фізична осудна особа, яка досягла встановленого законом віку кримінальної відповідальності, називають загальним суб'єктом злочину. Усвідомлена вольова поведінка особи дає їй можливість під впливом зовнішніх факторів навколишнього світу правильно обирати свою поведінку в тій чи іншій конкретній ситуації, а також при вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Разом з тим, на практиці всілякі сумніви стосовно осудності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, коли її поведінка повною мірою не відповідає самоконтролю над собою, має місце неадекватна реакція її на вплив зовнішніх факторів і збудників, повинні вирішуватися на користь цієї особи. У цих випадках доцільно призначати судову комплексну психолого-психіатричну експертизу. Подальше вирішення питання про осудність чи обмежену осудність особи, яка вчинила злочин, здійснюється судом відповідно до чинного законодавства на підставі висновку вищезазначеної експертизи.

Список літератури

1. Амон А. Детерминизм и вменяемость / А. Амон : пер. с франц. Б.А. Корева; под ред. А.А. Жижиленко. – СПб : XIX, 1905. – 222 с.

2. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 205 с.
3. Бандурка А. М. Юридическая психология : терминологический словарь / А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко, В. Б. Калиновский; под ред. А. М. Бандурки. – Х. : Изд-во Тимченко, 2005. – 432 с.
4. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
5. Блэкборн Рональд. Психология криминального поведения [Текст]: [пер. с англ.] / Р. Блэкборн. – СПб. [и др.] : Питер, 2004. – 495 с.
6. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит-ра, 1963. – 275 с.
7. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж : изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.
8. Дозорцева Е.Г. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза несовершеннолетних обвиняемых (психологический аспект) / Е. Г. Дозорцева. – Автореф. дис. канд. псих. наук : 19.00.06 – юридическая психология. – М., 1988. – 24 с.
9. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища школа, 1990. – 259 с.
10. Костицкий М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / М. В. Костицкий. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
11. Коченов М.М. Судебно-психологическая экспертиза / М.М. Коченов. – М. : ВИ ИПРМПП, 1977. – 180 с.
12. Кримінальний кодекс України: офіційне видання. – К.: Ін Юре, 2004. – 240 с.
13. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2004. – 1196 с.
14. Маркс К. Сочинения: в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс // под ред. В. К. Бушлинского. – Т. 20. – М. : Госполитиздат, 1954-1966. – 641 с.
15. Марчак В.Я. Обмежена осудність: психолого-правовий зміст : Монографія / В.Я. Марчак. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 400 с.
16. Метелица Ю.Л. Значение категории понимания в судебной психиатрии / Ю. Л. Метелица, С. Н. Шишков // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – № 5. – С. 75-80.
17. Психологія судового розгляду кримінальних справ : Монографія / М. В. Костицкий, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 400 с.
18. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 576 с.

Стаття надійшла до редколегії 2 червня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.К. Якимчуком.

L.R. Shuvalskaya

The Problem of Crime Committer and His/her Psychology in Criminal Law

Summary

The given article deals with the notion of "crime committer", his/her psychology in criminal law, such psychological elements of crime committer as "sanity" and "partial insanity" and their influence on the corpus delicti presense.

Key words: crime committer, psychology of a criminal, sanity, partial insanity, special psychological knowledge.

Л.Р. Шувальская

Проблема субъекта преступления и его психологии в уголовном праве

Аннотация

Раскрывается понятие «субъекта преступления», его психологии в уголовном праве, психологические элементы субъекта преступления «вменяемость» и «ограниченная вменяемость» и их влияние на наличие состава преступления.

Ключевые слова: субъект преступления, психология преступника, вменяемость, ограниченная вменяемость, специальные психологические знания.